

Vosman, Frans en Baart, Andries, *Aannemelijke zorg. Over het uitzieden en verdringen van praktische wijsheid in de gezondheidszorg*. Uitgeverij Lemma, Den Haag, 2008, ISBN 978-90-5931-306-4, 137 pagina's, € 26,00.

Door: Drs. Archie de Ceuninck van Capelle, geestelijk verzorger in het VUmc te Amsterdam.

Op 24 oktober 2008 hielden Frans Vosman en Andries Baart een dubbeloratie bij het aanvaarden van hun opdracht voor de Tilburgse leerstoelen 'Christelijke ethiek en spiritualiteit' (Vosman) en 'Presentie en zorg' (Baart). De oratie werd in uitgebreide vorm gepubliceerd onder de titel *Aannemelijke zorg. Over het uitzieden en verdringen van praktische wijsheid in de gezondheidszorg*. Men zou *Aannemelijke zorg* als een tweeluik kunnen zien, waarbij Vosman het morele aspect van praktische wijsheid in de zorg in het vizier neemt en Baart het vakmatige of ambachtelijke aspect. Vosman en Baart concentreren zich met name op het werk van verpleegkundigen en artsen in de context van de hedendaagse zorgorganisatie. Zij reflecteren op de vraag hoe in het werk van verpleegkundigen en artsen praktische wijsheid ontstaat, groeit en beschermd kan worden.

Wat de auteurs met praktische wijsheid bedoelen, maakt Vosman duidelijk in het eerste deel van het boek. Hij wil met dit begrip het alledaagse, morele handelen van de professional in het vizier krijgen. Daarvoor moet hij flink tegen de stroom oproeien. Zowel institutionele factoren als dominante ethische overwegingen maken het scherpstellen op alledaags moreel handelen moeilijk. Dominant in de zorgethiek is momenteel de consequentialistische benadering. Deze benadering beschouwt goede zorg als de mix van handelingen die leiden tot het beste resultaat voor de patient. Dit resultaat is meetbaar en de weg ernaar toe berekenbaar en herhaalbaar. Vosman wijst de consequentialistische benadering niet geheel

af, maar is van mening dat deze onvoldoende is om het morele handelen van professionals te analyseren, precies omdat deze methode het handelen van de professional als een functie van goede zorg beschouwt, en niet als iets dat intrinsiek tot goede zorg behoort of zelfs goede zorg is. Om het alledaagse morele handelen wél in beeld te brengen, haalt Vosman analyses van Aristoteles, Thomas van Aquino en Paul Ricoeur over phronesis en prudentia van de plank; begrippen die in de katholieke moraalfilosofie traditioneel gebruikt worden om het alledaagse morele handelen te overdenken en te systematiseren.

Parallel aan de versmalling van de ethiek signaleert Vosman een versmalling van de morele portée van het zorginstituut. Was dit instituut voorheen ingebed in een politiek en moreel discours (al dan niet van religieuze signatuur), nu is het iets op zichzelf geworden, met een eigen dynamiek en besturingsfilosofie die zichzelf als functioneel en objectief ziet en haar politieke en morele aspecten min of meer 'verdringt'. Wie zich bezig wil houden met praktische wijsheid op de werkvloer, moet er dus rekening mee houden dat daar niet automatisch ruimte voor is.

Waar Vosman praktische wijsheid vorm geeft vanuit een fundamentele ethische reflectie op zorgen en zorginstitutie, benadert Baart in het tweede deel van *Aannemelijke zorg* praktische wijsheid vanuit zijn presentietheorie, die hij verbindt met een uitgebreide reflectie op zorgen als praktijk. Hij gaat niet zozeer op een moraalfilosofische manier te werk. Baart heeft vooral oog voor het ambachtelijke, vakmatige aspect van praktische wijsheid. Tenslotte is professioneel handelen niet alleen *moreel* handelen, maar ook *vakmatig* of *ambachtelijk* handelen. Beide aspecten horen bij elkaar, maar dienen ook van elkaar onderscheiden te worden. Het ambachtelijke aspect van goede zorg komt nu niet goed in beeld, aldus Baart, omdat het in de zorg steeds meer gaat

om werken op grond van *evidence-based knowledge*. Nu is daar op zichzelf niets mee mis, maar het lijkt erop dat de nadruk op *evidence-based knowledge* de zogenaamde ‘tacieta kennis’, verdringt, een type kennis dat vooral tot stand komt door ervaring en dat stilzwijgend en impliciet een belangrijke rol speelt in het werk van professionals. Men kan op papier het werk van professionals beschouwen als het *sec* toepassen van *evidence-based* richtlijnen en protocollen, maar de praktijk op de werkvloer is anders. Daarom stelt Baart voor om zorgpraktijken te analyseren als *praktijken*, zodat de theoretische versmalling van het werk van professionals tot toepassers van richtlijnen omgevormd wordt tot een analyse waarin aan de ambachtelijkheid, praktijkervaring en impliciete kennis van de professional recht wordt gedaan. Praktijkbeoefenaars doen werk dat, in ambachtelijke zin, intrinsieke waarde heeft en dat beschermd moet worden tegen krachten die ambachtelijkheid en impliciete kennis willen vervangen door een type handelen dat vooral intervenierend van aard is. Waarmee men weer is uitgekomen bij Baarts presentietheorie, die interventie tegenover presentie stelt.

Wat men met de analyses van Vosman en Baart kan doen, hangt volgens mij sterk af van de positie die men in een organisatie inneemt. De welwillende zorgbestuurder zal wellicht niet al te veel ruimte ervaren om af te wijken van het dominante, a-politieke besturingsmodel. Het is al heel wat als een zorgbestuurder niet alleen in naam, maar ook in werkelijkheid uit is op de beste zorg voor de patient. Men mag al heel blij zijn als voor de consequentialistische benadering gekozen wordt, ook al schiet die dan volgens Vosman op belangrijke punten tekort.

Ik heb sympathie voor zijn betoog, maar vraag me af of zijn benadering haalbaar is. We moeten oppassen niet teveel de zedenmeester uit te hangen, daar krijg je zorgbestuurders en behandelaars niet mee over de streep! Wellicht

biedt de noemer ‘ambachtelijkheid’ wél een bruikbare eerste ingang. Professionaliteit en ambachtelijkheid hebben veel organisaties hoog in het vaandel, zowel bij zorgbestuurders als bij verpleegkundigen en dokters. Iedere organisatie wil professioneel zijn en iedere professional kundig. En als eenmaal praktische wijsheid als ambachtelijk en vakkundig handelen vaste grond heeft gekregen in het verhaal, de identiteit van de organisatie, dan kan stilaan ook het morele aspect van praktische wijsheid ter sprake worden gebracht. Maar niet andersom, zoals in *Aannemelijke zorg* gebeurt! En de geestelijk verzorger? Die moet niet meteen iets *zeggen* over praktische wijsheid, maar die eerst *doen*. Uit haar aard is praktische wijsheid immers iets dat van praktische, zichtbare aard is. Als we als geestelijk verzorgers dus vooral iets zeggen over praktische wijsheid zonder die te doen, laten we zien dat we de aard van praktische wijsheid in wezen niet begrepen hebben. En dat is niet goed voor ons imago, waarin we onszelf toch graag zien als ‘autoriteit’ en ‘deskundige’ op het terrein van levensbeschouwing en ethiek.

Berkvens-Stevelinck, Christiane, *Wat ik je nog zeggen wilde...*, *Omggaan met mensen met kanker*, Uitgeverij Meinema, Zoetermeer, 2008, ISBN 978-90-211-4193-0, 152 pag., € 14,90.

Door: Caro van der Wijk, oncologisch maatschappelijk werker en psychosociaal therapeut in het Bronovoziekenhuis in Den Haag.

Sinds Elisabeth Kübler-Ross in de jaren zestig van de vorige eeuw als een van de eersten baanbrekend werk heeft verricht door te schrijven over stervensbegeleiding en de omgang met patiënten met kanker, zijn er in de jaren daarna nog vele boeken verschenen. Daar zijn boeken bij van professionals en van ervaringsdeskundigen, zoals patiënten, ex-patiënten en nabestaanden. Uit interesse en beroepsmatig heb ik in de afgelopen vijftien

tig jaar vele van deze boeken gelezen. Vaak zijn het egodocumenten of boeken die geschreven zijn omwille van het eigen verwerkingsproces. Ook al is ieder boek en ieder verhaal uniek, toch kan ik mij niet aan de indruk onttrekken dat veel boeken wat je noemt meer van hetzelfde zijn. Enkele boeken blijven mij bij omdat ze een toegevoegde waarde hebben. Het boek, geschreven door mevrouw Berkvens, is er daar één van.

Op emotionele en soms humoristische wijze geeft Christiane Berkvens aanwijzingen voor het omgaan met mensen bij wie de diagnose kanker is gesteld. Zij doet dit als professional, in haar functie van geestelijk begeleider, maar ook als ervaringsdeskundige en ex-patiënt. Haar boek wil laten zien hoe verschillend de omgang met mensen met kanker kan zijn en hoe delicaat die is. Bewust spreekt zij over *mensen met kanker*, om te benadrukken dat je – ook als je patiënt wordt – op de eerste plaats mens blijft. Dat lijkt een open deur, maar het wordt, zo zegt zij in de inleiding van haar boek, door vertegenwoordigers van de medische wereld nog wel eens vergeten.

Dat er niet in het algemeen gesproken kan worden over de omgang met mensen met kanker laat zij zien door verschillende betrokkenen aan het woord te laten en zo verschillende visies voor het voetlicht te brengen: de patiënt, de partner, familie, het kind, de huisarts, de specialist, verpleegkundige, geestelijk verzorger, psycholoog, de maatschappelijk werker et cetera. Zo wordt het onderwerp vanuit diverse invalshoeken belicht. De interviews worden afgewisseld met citaten van patiënten en naasten, vaak heel treffend verwoord en ontroerend.

De toon in het boek is niet belerend, eerder bescheiden. Haar waardevolle aanbevelingen, vaak tussen de regels door, zijn nuchter, invoelend, herkenbaar en bruikbaar. Een ervan wil ik hier apart noemen. 'Laat [goed bedoelde] adviezen thuis' (pag. 147/148). Dat is mij uit het hart gegrepen, want druk vanuit de omgeving kan soms zeer groot zijn, is mijn ervaring. Er wordt bijvoorbeeld vaak gezien op allerhande therapieën, waaronder ook de

tegenwoordig vele gangbare alternatieve. Niet dat die op voorhand niet behulpzaam zouden kunnen zijn, maar patiënten en hun naasten zijn kwetsbaar, zeker wanneer de diagnose net gesteld is. Dat wil echter niet zeggen dat zij niet in staat zijn eigen keuzes te maken. Respect houdt ook in je bescheiden op te stellen in het geven van, vaak ongevraagde, adviezen. Dit komt naar voren in de interviews in het boek, maar ook in de vele reacties die Berkvens gekregen heeft naar aanleiding van de aankondiging van haar boek in het televisieprogramma *Het Vermoeden* (IKON, 2006). Goed luisteren is van groot belang. Wie die kunst verstaat, zal merken dat patiënten zelf aangeven hoe ze vinden dat er met hen moet worden omgegaan. Het is een pleidooi om de eigen wijsheid en ervaringen te respecteren.

De verbinding met spirituele elementen maakt dit boek unieker in zijn soort. Zoals het voorbeeld van Luther die op de vraag wat hij zou doen als morgen het Koninkrijk Gods aanbreekt als antwoord geeft: 'Ik zou doorgaan met het planten van deze appelboom' (pag. 30). Wat mij betreft hadden er meer verwijzingen naar spirituele bronnen mogen worden aangehaald. Ze zijn essentieel in de omgang met mensen met kanker. Mijns inziens is dit boek is in zijn opzet geslaagd. Het is niet alleen een aanrader voor geestelijk verzorgers maar voor *ieder* die te maken heeft of krijgt, professioneel of anderszins, met mensen met kanker.

Bauduin, Dorine en Kanne, Mariël, *Tijd voor reflectie, Praktische ethiek in psychiatrie en revalidatie*, Uitgeverij SWP, Amsterdam, 2009, ISBN 9789066659889, 160 pag., € 22,90.

Door: Drs. Evelien van Melle, geestelijk verzorger Mentrum (GGZ Amsterdam) en ethica, Ethisch Expertisecentrum Arkin (GGZ Amsterdam).

Ethische kwesties zijn inherent aan het werken in de zorg. Medewerkers kunnen klem komen te zit-

ten tussen verschillende waarden en normen en botsende belangen. Om die reden zal er in zorginstellingen aandacht en tijd moeten zijn voor reflectie op de zorgpraktijk. In tegenstelling tot algemene ziekenhuizen ontbreken nu juist in GGZ-instellingen veelal ethische commissies en is ook het moreel beraad om die reden nog maar spaarzaam van de grond gekomen.

Dat is duidelijk anders bij de Grote Rivieren, de GGZ-instelling voor Zuidwest Nederland. Daar is op initiatief van de geneesheer-directeur in 2004 het project *Reflectie op goede zorg* gestart. Dat had tot doel de morele sensibiliteit van de hulpverleners te verhogen, vanuit de verwachting dat dit de zorg voor cliënten ten goede zou komen. Het project heeft echter ook verrassend positief doorgevoerd naar medewerkers; deze voelden zich meer en enthousiaster betrokken bij het werk en hadden minder last van stress. Dit sluit overigens aan bij de ervaring van Ben van Remmerden (Reliëf 2007) in het Medisch Centrum Leeuwarden (MCL); ook daar bleek een half uurtje moreel beraad per week op de werkvloer de arbeidsatisfactie bij medewerkers te verhogen en het ziekteverzuim te reduceren.

De auteurs, beiden ethica en bekend met het domein van de psychiatrie en rehabilitatie, werden bij dit project betrokken en hebben dit mede vorm gegeven. Vanuit een vier jaar lange ervaring is dit boek tot stand gekomen; dus uit en vóór de praktijk geschreven.

De auteurs verwijzen regelmatig naar (onder andere de eigen) bijdragen in het boek *In gesprek over goede zorg. Overlegmethoden voor ethiek in de praktijk* (H. Manschot & H. van Dartel (red.), Boom 2002), waarin een aantal methodieken voor ethische reflectie is besproken. Blijft het in dit laatste boek bij theoretische modellen voor de praktijk, in het boek van Bauduin en Kanne worden theorie en praktijk zorgvuldig aan elkaar verbonden en wordt inzichtelijk gemaakt hoe de verschillende methodieken vruchtbaar ingezet kunnen worden, al naar-

gelang de situatie. De casuïstiek die daarbij aan de orde komt is zeer herkenbaar voor medewerkers in het werkveld psychiatrie en rehabilitatie, maar wellicht ook daarbuiten. Hierin schuilt de kracht en de waarde van dit boek.

Naast de verschillende methodieken worden ook de belangrijke ethische begrippen verhelderd en komen thema's aan de orde als respect, autonomie, afstand en nabijheid, intimiteit en seksualiteit, visies op 'normaal' gedrag en vragen op het grensvlak van recht en ethiek. En tot slot biedt het een lijst van geraadpleegde literatuur en van bruikbare websites en is er een register van onderwerpen die in het boek aan de orde komen.

Het laatste hoofdstuk is gewijd aan de implementatie van ethiek in de organisatie. Bauduin en Kanne pleiten voor een integraal ethiekbeleid dat door het management ondersteund en uitgedragen dient te worden. Alleen integraal en ingebed in de zorg heeft ethische reflectie kans van slagen. Die mening deel ik voluit. Ethiek kan anders te gemakkelijk worden gezien als de vrijblijvende hobby van de enthousiaste enkeling en in de knel komen bij bezuinigingen en 'productiedruk'. Dat betekent dat ook (de verschillende lagen van) het management bij ethische reflectie betrokken moeten worden en dat borging ervan op dat niveau dient plaats te vinden. Ook hiervoor worden door de auteurs bruikbare en in de praktijk bewezen methodieken aangereikt waarmee het belang van ethische reflectie ook voor het management invoelbaar en bespreekbaar wordt gemaakt.

Het is duidelijk dat de twee auteurs schrijven vanuit een rijke ervaring op de werkvloer. Zij weten wat daar leeft en slagen erin dat ook op een heldere wijze te verbinden met verschillende ethische methodieken. De casuïstiek daarbij is zeer herkenbaar en helpend. Daarmee is het een door en door praktisch en bruikbaar boek geworden en een aanrader voor collega's die binnen het psychiatrisch

werkveld het onderwerp ethiek op de agenda van de werkvloer willen krijgen.

Rosmolen, René, *In betrouwbare handen. Liturgie en dementie: vieren in het verpleeghuis (Werkboekjes voor de Eredienst 34)*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer, 2009, ISBN 9789023923053, 40 pag., € 6,00.

Door: Drs. Annet Meurs, geestelijk verzorger in verpleeghuis Bruggerbosch in Enschede

Voor wie nieuw is in de wereld van de psychogeriatric en zich de vraag stelt waaraan een kerkdienst moet voldoen om voor dementerenden zinvol te zijn, heeft Rosmolen een praktisch boekje geschreven met bruikbare handreikingen. De diensten dienen vooral van een herkenbare eenvoud te zijn en de verschillende zintuigen aan te spreken. In het hoofdstuk waarin Rosmolen dieper ingaat op de ziekte dementie en de gevolgen voor de communicatie, wordt duidelijk waarom dit belangrijk is. Dementie ontnemt mensen gedurende het proces steeds meer hun praktische en cognitieve vermogens. Wat overblijft zijn herinneringen aan gebeurtenissen die (heel veel) eerder in het leven hebben plaatsgevonden, en een sterk gevoelsleven. Rosmolen noemt dat het *leefgeheugen*: 'een diepere laag waarin opgedane levenservaringen, levenswijsheid en allerlei gevoelens bewaard worden' (p. 9v). Door bij dit leefgeheugen aan te sluiten kan de bewoner zich even, in een fragment, laten kennen en doet hij de ervaring op gekend te worden. Naast het verlies van praktische en cognitieve vermogens neemt de mogelijkheid van verbale communicatie in het verloop van de ziekte steeds verder af. Om contact te maken worden muziek, beeld, aanraking en symboolgebruik belangrijker. Daarnaast is het noodzakelijk om echt en open te zijn en oog te hebben voor het kleine.

Rosmolen is ervan overtuigd dat het zinvol is met

dementerenden vieringen te houden, en dat het mensen goed doet. Aan de dementerende mensen wordt er een thuis geboden. Het geheel van de liturgie met verhalen, liederen en gebeden biedt de bewoners een thuis. Zij komen in de ruimte van God, die elk mens kent en welkom heet. Waar dementerenden zo ontheemd zijn geraakt in hun omgeving en zich vaak angstig voelen, ervaren ze in de kerkdiensten 'in betrouwbare handen' te zijn. Hun kleine wereld wordt in groter verband gezet, mensen worden voor even verbonden met elkaar en met vroegere religieuze herinneringen (p. 13). In analogie met het *leefgeheugen* introduceert Rosmolen voor het archief van de religieuze herinneringen de term *viergeheugen* (p. 14). Dit viergeheugen wordt met name aangesproken door symbolische communicatie met zintuiglijke, rituele en lichamelijke aspecten. Het is belangrijk om je als voorganger bewust te zijn hoe zintuigen worden aangesproken, welke rituelen worden voltrokken en wat in bewegingen en gebaren gezegd wordt. Juist vanwege deze symbolische communicatie kunnen mensen met heel hun wezen meegenomen worden in de weg van de liturgie die hen in de ruimte van de Heer zet. Rosmolen gaat met veel voorbeelden in op de elementen van de symbolische communicatie en geeft aan dat hij zelf veel werkt met beeldende kunst. Ter illustratie zijn elf zelfgemaakte schilderijen in het boekje afgebeeld. Tot slot geeft Rosmolen twee voorbeelden van vieringen, waarin hij kort ingaat op de verschillende elementen in de orde van dienst.

Als geestelijk verzorger in een psychogeriatrisch verpleeghuis heeft het boekje me in praktisch opzicht weinig nieuws geboden. Wat ik waardevol vind, is dat Rosmolen een onderbouwing van de waarde van de kerkdiensten in het verpleeghuis geeft. Maar wat me het meest bijblijft is dat Rosmolen met liefde over de mensen schrijft en hen als waardevol en eerbiedwaardig tekent. Dat lijkt me in deze tijd van een verschrallende (ouderen) zorg een belangrijk geluid.

Schenderling, Jacques, *Beroepsethiek voor pastores*, Uitgeverij Damon, Budel, 2008, ISBN 9789055738519, 240 pag., € 22,90.

Door: Drs. K.M. Seijdell, geestelijk verzorger Lunet zorg, Eindhoven.

Na zeven jaar beroepspraktijk zijn er soms vragen die voor mij niet zo gemakkelijk te beantwoorden zijn. Hoe ver gaat het ambtsgeheim? Hoe zit het met de ethische aspecten van het wel of niet bereikbaar zijn in weekenden en op avonden? Hoe verhoudt mijn inzet zich hierbij tot de houding van de instelling hierin? Moet ik, met andere woorden, bieden wat ik zelf noodzakelijk vind, terwijl de instelling daar anders over denkt en de bereikbaarheid niet vergoedt of compenseert?

Het zijn vragen die soms in collegiaal overleg besproken worden, maar waar maar geen duidelijk antwoord op lijkt te komen. De dagelijkse bereikbaarheidsdienst verlenen wij als collega's nog steeds, terwijl dit volgens de ARBO niet mag. Maar je hebt ook je verantwoordelijkheid naar cliënten en hun familie. Die laat je niet dagen wachten, dat gaat in tegen onze beroepsethiek. Maar waar die ethiek haar ruggengraat heeft, waar ze in wortelt, theologisch, pastoraal, professioneel...het blijft een moeilijke vraag.

Daarom is het fijn dat er een boek geschreven is over beroepsethiek, gericht op ons beroep. Het is uiteindelijk een beroepsethiek voor pastores, maar ik herken veel ervan ook in mijn eigen beroepspraktijk. En ook humanistische collega's of andersgelovige geestelijk verzorgers kunnen veel hebben aan dit boek, dat zich er goed voor leent om hoofdstuksgewijs in collegiaal verband te bespreken. De vragen aan het eind van elk hoofdstuk, zijn ook bedoeld om dit collegiale gesprek op gang te brengen en zo de vanzelfsprekendheid van ons beroepsethisch handelen ter discussie te stellen. Ik denk dat het zeker van nut is om delen ervan te bespreken in collegiaal verband, bijvoorbeeld bij intervisie. Of breder, met beroepsgenoten uit kerke-

lijke gemeenten en parochies.

Na een inleiding in de ethische theorie komen allerlei vragen uit de pastorale praktijk aan de orde. Bijvoorbeeld: wanneer mag ik het ambtsgeheim verbreken? Welke juridische consequenties kan dat hebben? Hoe zit het met bereikbaarheid in het weekend of in de avonduren, als dit niet in het contract specifiek ter sprake is gebracht? Ben ik verplicht mijn eigen vervanging te regelen bij afwezigheid? Mag ik giften aannemen, en zo ja, tot welk bedrag? Wanneer moet ik doorverwijzen naar een andere hulpverlener?

Dit boek is in de eerste plaats bedoeld als een handleiding voor pastores en geestelijk verzorgers zelf. Daarnaast kan het boek de discussie over deze thematiek op gang brengen met leidinggevendenden of de raad van bestuur. Want de kernvraag blijft: hoe wil ik zelf gestalte geven aan dit beroep, dat ik ook als roeping ervaar? En wat mag ik daarbij verwachten van mijn leidinggevende of de instelling in haar geheel?

Van Sevenant, Ann, *Levenswerk. Filosofie en aanvaarding*, Garant Uitgevers N.V. Antwerpen-Apeldoorn, 2009, ISBN 9789044124378, 161 pag., € 19,00.

Door: Dr. Leddy Karelse, geestelijk verzorger bij Stichting De Noorderboog in Meppel en Diever.

Niet alleen het schrijven van een tekst vindt plaats op een bepaalde plaats en tijd, ook het lezen. Zo las ik een groot gedeelte van *Levenswerk. Filosofie en aanvaarding* van Ann Van Sevenant al wandelend op het Jabikspaad. Dit boek leent zich daar uitstekend voor. De vijf hoofdstukken bestaan ieder uit twee onderdelen (denkkader en benaderingswijze) die weer onderverdeeld zijn in subparagrafen die goed met tussenpozen te lezen zijn. Vertrekend in St. Jacobiparochie kwam ik al snel bij de Waddenzee uit. Daar zag ik een rij paaltjes op het strand die langzaam verdwenen in de zee. Ik vind dit een

passend beeld voor het boek van Ann Van Sevenant: in een aantal stappen (de rij paaltjes) wil zij de lezer(es) leiden naar een open ruimte (de zee). Het boek eindigt (bijna) met: 'In dit bestaan bevinden we ons als in zee. We gaan regelmatig na of we met de voeten nog de grond raken. En we weten dat we hem ook weer moeten verlaten om te kunnen zwemmen' (p. 136) Ook de filosofe zelf gaat te water. Levenswerk vraagt volgens haar durf, de moed om te zien wat aan ons verschijnt en daarvoor vervolgens een kader te scheppen.

In vijf hoofdstukken leidt Ann Van Sevenant de lezer(es) in, in het thema van filosofie en aanvaarding. Aanvaarding heeft alles te maken met omgang: het omgaan met de taal, met jezelf, met anderen, met het onwerkbaar en met het levenswerk. Ann Van Sevenant laat over deze onderwerpen diverse filosofen aan het woord en kiest ook zelf positie. Haar betoog vereist soms de nodige inspanning om te volgen. Die is gelukkig de moeite waard, want haar boek geeft genoeg te denken, zeker ook voor geestelijk verzorgers. De thematiek van aanvaarding speelt immers een belangrijke rol in de zorg voor mensen.

Ann Van Sevenant geeft een nauwkeurige analyse van de factoren die een rol spelen bij aanvaarding. Het proces van aanvaarden betreft altijd een gebeuren dat wij niet in onze macht hebben, dat ons 'toekomst'. Over aanvaarden spreken heeft slechts zin wanneer het gaat over het aanvaarden van het onaanvaardbare.

Maar wat is onaanvaardbaar? Van Sevenant maakt mijns inziens een waardevol onderscheid tussen *relatieve* en *radicale* onaanvaardbaarheid. Soms is iets voor iemand ontoelaatbaar op een gegeven moment (relatief); het kan echter ook zijn dat iets in geen enkel geval aanvaard kan worden (radicaal). In het eerste geval kan er een verandering bewerkstelligd worden. Een ander kan je daarbij helpen, bijvoorbeeld door het verruimen van je blik. In het tweede geval ben je onmachtig. Van Sevenant geeft als levenswijsheid mee, dat je niet moeten proberen deze onmacht om te zetten in macht, maar dat

je moet leren je te verhouden tot deze onmacht. 'In de confrontatie met iets onaangenaams, met een crisis, of met bijna onhoudbare momenten, kan het een idee zijn om deze te zien voor wat ze zijn. Hoewel we maar al te graag willen ontvluchten, proberen we ze te erkennen. In plaats van ze te bewerken tot ze handelbaar worden, proberen we ze eerst als zodanig te benaderen en te doorstaan. Een Engels spreekwoord zegt: wat me niet doodt, maakt me sterker' (p. 99).

Door het lezen van het boek van Ann Van Sevenant ben ik mij weer meer bewust geworden van het wezen van het werk van de geestelijk verzorger. Soms kun je als geestelijk verzorger een ander helpen door het aanbrenge van een kader dat ruimte schept, waardoor het onaanvaardbare in een ander perspectief wordt geplaatst. Taal speelt volgens Van Sevenant daarbij een belangrijke rol. Woorden kunnen ruimte creëren, een afstand die genezend kan werken. Soms is het de taak van de geestelijk verzorger om iemand bij te staan in het *verdragen*. Volgens Van Sevenant gaat het in dit 'uitstaan' altijd om het zoeken naar een wankel evenwicht tussen berusting en verzet, een zoektocht die een levenswerk op zich is.

Levenswerk: filosofie en aanvaarding is een boek dat mijn blik heeft verruimd. Al wandelend in het Friese landschap ben ik weer gaan beseffen hoe prachtig een open landschap kan zijn – om maar niet te spreken over de weidse zee.

't Hart-Hartog, Sonja, *Wat doe je daar nu eigenlijk? Fragmenten van humanistische geestelijke verzorging in een verpleeghuis*, Uitgeverij De Graaff, Utrecht, 2008, ISBN 9789077024294, 80 pag., € 12,95.

Door: Drs. Wilma Vellekoop, geestelijk verzorger in Zorgcentrum Zuiderpark en in Woonzorgcentrum Moerwijk Den Haag.

Sonja 't Hart-Hartog werkte veertien jaar als humanistisch geestelijk verzorger in een verpleeghuis

in de regio Utrecht. Na haar pensionering schreef zij dit boekje, omdat familie en vrienden haar tijdens haar werkzame leven altijd vroegen: 'Wat doe je daar nu eigenlijk?'. Zij geeft antwoord op deze vraag door het beschrijven van ontmoetingen en gesprekken met bewoners van het verpleeghuis. In korte verhalen gaat zij in op deze ouderen en hun leven in het verpleeghuis. Ze beschrijft hoe de bewoners zoeken naar mogelijkheden om hun leven vorm te geven in deze periode van hun leven, wanneer zij een (groot) deel van hun lichamelijke of geestelijke mogelijkheden zijn kwijtgeraakt.

't Hart heeft er voor gekozen om verschillende taken en rollen van de humanistisch geestelijk verzorger te beschrijven. Zo ondersteunt ze bijvoorbeeld een cliënt in het handhaven van haar autonomie, helpt ze bij de verwerking van het verlies aan gezondheid, spreekt ze op een uitvaart, ondersteunt ze bij het zoeken naar een zinvolle invulling van het leven of maakt ze contact met een in zichzelf gekeerde, sterk dementerende bewoner. Ook geeft ze aan hoe ze verzorgenden begeleidt als het verzoek tot euthanasie van een bewoner ingewilligd wordt.

Haar stijl van schrijven is lichtvoetig en direct. Met een paar rake lijnen, als van een sneltekenaar, schetst ze de persoon waar het verhaal om draait. Of ze begint met een emotie van zichzelf. Zo werd ik in één beweging de beschrijvingen ingetrokken. De verhalen zijn kort en bondig en gaan vrijwel allemaal in op de beleving en waarden van de ouderen en – waar het van belang is – op de gevoelens van de geestelijk verzorger. Haar beschrijvingen van de sfeer van de ontmoetingen zijn voor mij als geestelijk verzorger in de ouderenzorg heel herkenbaar. Bijvoorbeeld in haar verhaal over een mevrouw met reuma die al tien jaar in het verpleeghuis woont. Hierin herken ik de waarden waarmee deze vrouw, en velen van haar generatie, zijn opgegroeid. 'Niet klagen, maar dragen' is haar motto. Ze praat niet veel over haar pijn en verdriet, maar vertelt toch, stukje bij beetje, in die tien jaar veel van haar levensverhaal aan de geestelijk ver-

zorger. Ze heeft een hard leven gehad. Ze heeft één zoon die in Zweden woont. Haar zoon wordt ernstig ziek en sterft. Medeleven van anderen verdraagt ze niet en ze trekt zich terug. 't Hart kan het contact met haar behouden en ze kijken samen naar de videoband van de uitvaart van haar zoon. Hierna probeert ze om haar oude leven weer op te pakken.

Ik herken in de manier van werken van 't Hart de trouw die zij heeft door steeds weer, ook als het moeilijk voor haar zelf is, het contact te blijven zoeken met de ander. Ze laat degenen die het contact met haar op prijs stellen niet in de steek. Ik vind dit een belangrijke waarde van het werk als geestelijk verzorger in de ouderenzorg. Het komt regelmatig voor dat bewoners kind noch kraai meer hebben, omdat familieleden en vrienden zijn overleden of niet meer komen. Voor deze bewoners is de relatie met de geestelijk verzorger vaak nog de enige vertrouwensrelatie.

Ik werd vaak ontroerd door de verhalen van 't Hart. Vooral door haar nabijheid, warmte, zorgvuldigheid en oog voor menswaardigheid. En op het juiste moment stelt ze de goede vraag of creëert zij die openheid of ruimte waardoor mensen verder komen, zich ergens overheen zetten, een volgende stap nemen of tot een besluit komen.

Als je als geestelijk verzorger dit boekje laat lezen aan familie en vrienden dan geeft het een adequaat beeld van het leven van ouderen in een verpleeghuis, de existentiële vragen waarmee zij geconfronteerd worden en hoe de geestelijk verzorger hier op inspeelt.

Ik heb mij afgevraagd of je er ook andere doelgroepen mee zou kunnen informeren. Dan denk ik bijvoorbeeld aan de manager in het verpleeghuis, die besluiten neemt over de formatie geestelijke verzorging. Het boekje is in deze vorm voor managers te omvangrijk, volgens mij, omdat zij zich vaak snel willen informeren. Maar je zou er wel bepaalde verhalen uit kunnen gebruiken om het belang van geestelijke verzorging voor de ouderen in verpleeghuizen mee aan te tonen.